ಕೂ.ಸ. ಅಪರ್ಣ*

ದೇವಾಲಯದ 'ಪ್ರಸ್ತರ' ರಚನೆಯಲ್ಲಿ ಶಾಸ್ತ್ರಗ್ರಂಥಗಳ ಪಾತ್ರ

ದೇವಾಲಯದಲ್ಲಿ ಭಿತ್ತಿಯ ನಂತರ ಬರುವ ಭಾಗವೇ ಪ್ರಸ್ತರ. ಷಡ್ವರ್ಗ ದೇವಾಲಯಗಳಲ್ಲಿ, ಊರ್ಧ್ವಕ್ರಮದಲ್ಲಿ ಇದು ಮೂರನೇ ಭಾಗವಾಗಿದ್ದು, ಭಿತ್ತಿಯ ಅಂತ್ಯದಿಂದ 'ಗ್ರೀವದ' ಪ್ರಾರಂಭದವರೆಗಿನ ಭಾಗವನ್ನು 'ಪ್ರಸ್ತರ' ಎನ್ನಬಹುದು. ಮಯಮತದ ೧೬ನೆಯ ಅಧ್ಯಾಯ, ಮಾನಸಾರದ ೧೬ನೆಯ ಅಧ್ಯಾಯ ಅಜಿತಾಗಮದ ೧೪ನೆಯ ಅಧ್ಯಾಯ, ಕಾಮಿಕಾಗಮದ ೫೪ನೆಯ ಅಧ್ಯಾಯ, ವಿಮಾನಾರ್ಚನ ಕಲ್ಪದ ೯ನೇ ಪಟಲ, ಕಾಶ್ಯಪಶಿಲ್ಪದ ೧೯ನೆಯ ಅಧ್ಯಾಯಗಳಲ್ಲಿ ಪ್ರಸ್ತರವನ್ನು ಕುರಿತ ವಿವರಣೆಯು ದೊರೆಯುತ್ತಿದ್ದು, ಆ ಬಗ್ಗೆ ಇಲ್ಲಿ ವಿಶ್ಲೇಷಿಸಲಾಗಿದೆ.

ಮಂಚ, ಕಪೋತ, ಪ್ರಚ್ಛಾದನ, ಗೋಪಾನ, ವಿತಾನ, ವಲಭೀ, ಮತ್ತವಾರಣ, ಇವು ಪ್ರಸ್ತರದ ಪರ್ಯಾಯ ಪದಗಳೆಂದು ಮಾನಸಾರವು ಹೇಳಿದ್ದು 'ಕುಟ್ಟಿಮ' ಎಂಬುದನ್ನೂ ಪ್ರಸ್ತರದ ಅರ್ಥದಲ್ಲಿ ಈ ಗ್ರಂಥದಲ್ಲಿ ಬಳಸಿದೆ. ಕಾಮಿಕಾಗಮದಲ್ಲಿ ಗೋಪಾನ, ಕಪೋತ, ಮಂಚ, ನೀವ್ರ, ಇವುಗಳನ್ನು ಪ್ರಸ್ತರದ ಪರ್ಯಾಯ ಪದಗಳೆನ್ನಲಾಗಿದೆ ಇಲ್ಲಿ ಕಪೋತದ ಪರ್ಯಾಯ ಪದಗಳಾದ ಗೋಪಾನ, ನೀವ್ರಗಳನ್ನು ಪ್ರಸ್ತರದ ಪರ್ಯಾಯಪದಗಳಾಗಿ ಸೇರಿಸಿರುವುದು, ಪ್ರಸ್ತರದಲ್ಲಿ ಕಪೋತಕ್ಕೆ ದೊರೆತಿರುವ ಪ್ರಾಧಾನ್ಯತೆಯನ್ನು ಸೂಚಿಸುತ್ತದೆ. ದೇವಾಲಯದಲ್ಲಿ ಅದರ ಮೇಲೆ ಬಿದ್ದ ನೀರು ಹರಿದು ಹೋಗಲು ಇದು ಸಹಾಯಕವಾಗಿದ್ದು, ಭದ್ರತೆಯ ದೃಷ್ಟಿಯಿಂದ ಇದು ಮುಖ್ಯಭಾಗವಾಗಿದೆ. ಅಂತೆಯೇ ಪ್ರಸ್ತರದಲ್ಲಿ ಇದು ಹೆಚ್ಚು ಮುಂಚಾಚಿರುವ ಮತ್ತು ಆಲಂಕಾರಿಕವಾಗಿರುವ ಭಾಗ, ಆದ್ದರಿಂದ ಇದಕ್ಕೆ ದೊರೆತಿರುವ ಪ್ರಾಮುಖ್ಯತೆಯು ಸಹಜವೇ ಆಗಿದೆ. ಅಂತೆಯೇ ಇಲ್ಲಿ ಬಳಸಿರುವ 'ಪ್ರಚ್ಛಾದನ' ಎಂಬ ಪದವು ಪ್ರಸ್ತರದ ಚೌಕಟ್ಟು ಭಾವಣಿಯ ರಚನೆಗೆ ದಾರಿಯಾಗಿರುವುದನ್ನೂ, ಅದರ ಮೇಲಿನ ಅಂಗಗಳ ರಚನೆಗೆ ಆಧಾರವಾಗಿರುವುದನ್ನೂ ಸೂಚಿಸುತ್ತಿದೆ.

ಪ್ರಸ್ತರದಲ್ಲಿ ಅನೇಕ ಅಂಗಗಳಿರುತ್ತವೆ. ಇವುಗಳ ಬಗ್ಗೆ ಕಾಮಿಕಾಗಮವು ಪಾದ, ಗಲ, ಮಸೂರಕ ಎಂದು ಒಂದು ಸ್ಥೂಲ ವಿವರವನ್ನು ನೀಡಿದೆ. ಇದನ್ನು ಪ್ರಸ್ತರದ architrave, frieze and cornice ಎಂದು ವಿದ್ವಾಂಸರು ಗುರುತಿಸಿದ್ದು.[1] ಇಲ್ಲಿ ಪ್ರಸ್ತರದ ಕಪೋತದವರೆಗಿನ ಭಾಗವನ್ನು ಮಾತ್ರ ಹೇಳಿದೆ ಎನ್ನಬಹುದು. ಮಯಮತದಲ್ಲಿ ಮತ್ತು ಮಾನಸಾರದಲ್ಲಿ ಪ್ರಸ್ತರವು 'ಉತ್ತರ'ದಿಂದ ಆರಂಭವೆಂಬ ಸೂಚನೆ ಇದ್ದು, ಪ್ರತಿ (ವಾಜನ)ಯು ಕೊನೆಯ ಅಂಗ ಎಂದು ಹೇಳಲಾಗಿದೆ ಪ್ರಸ್ತರದಲ್ಲಿನ ಪೂರ್ಣ ಅಂಗಗಳ ಬಗ್ಗೆ ಹೇಳುವಾಗ ಶಾಸ್ತ್ರ ಗ್ರಂಥಗಳು ಎರಡು ರೀತಿಯನ್ನು ಗುರುತಿಸಿವೆ. ಅಜಿತಾಗಮದಲ್ಲಿ ಉತ್ತರ, ವಾಜನ, ಭೂತಮಾಲಾ, ನಿರ್ಗಮ, ಪಟ್ಟಿಕಾ, ವಾಜನ, ಕಪೋತ, ನಿರ್ಗಮ, ಲಂಬನ, ಪಟ್ಟಿಕಾ, ಕಂಠ,

* ೧೬೪೩, ೨೧ನೆಯ ಮುಖ್ಯರಸ್ತೆ ಬನಶಂಕರಿ ೧ನೆಯ ಹಂತ, ಬೆಂಗಳೂರು–೫೬೦ ೦೫೦

1 ಪಿ.ಕೆ. ಆಚಾರ್ಯ–ಎನ್‌ಸೈಕ್ಲೋಪೀಡಿಯ ಆಫ್ ಇಂಡಿಯನ್ ಆರ್ಕಿಟೆಕ್ಚರ್-ಪು. ೩೨೮.

ಪಟ್ಟಿಕಾ, ಕಪೋತ, ನವಕೋಣೆ (?) ಗಳನ್ನು ಹೇಳಿದೆ. ವಿಮಾನಾರ್ಚನ ಕಲ್ಪದಲ್ಲೂ ಬಹುಪಾಲು ಇದೇ ವಿವರಗಳಿದ್ದು ಇದರಲ್ಲಿ ಅಜಿತಾಗಮದ ವಾಜನದ ಬದಲು 'ನಿರ್ಗಮ' ಎಂದೂ, ಭೂತಮಾಲಾದ ಬದಲು 'ವಸಂತಕ' ಎಂದೂ ಹೇಳಲಾಗಿದೆ. ಈ ನಂತರ ಬರುವ ಅಜಿತಾಗಮದ 'ನಿರ್ಗಮ'ವನ್ನು 'ಕಪೋತ'ವೆಂದು ಇಲ್ಲಿ ಕರೆದಿದ್ದು, ಇವುಗಳನ್ನು ಒಂದರೊಡನೊಂದಾಗಿ ಸಮೀಕರಿಸಬಹುದಾಗಿದೆ. ಇದರಲ್ಲಿ ಅಜಿತಾಗಮದ ಆರಂಭದ ಪಟ್ಟಿಕಾ ವಾಜನ, ಕಪೋತಗಳನ್ನು ಹೇಳಲಾಗಿಲ್ಲವಾದರೂ, ಇದೇ ಸಹಜತೆಗೆ ಹತ್ತಿರವಾಗಿ ತೋರುತ್ತದೆ. ಅಜಿತಾಗಮದ, ಅನಂತರ ಬಂದಿರುವ ಪಟ್ಟಿಕಾಗೆ ಇಲ್ಲಿ 'ಪ್ರತ್ಯಾಲಿಂಗ' (ಕಪೋತದಬದಲು) ವೆಂದೂ ಹೇಳಿ, ನಂತರದ ಅಂಗವು 'ಅಂತರಿತ' ಎಂದಿರುವುದು ಸರಿಯಾದ ವಿವರವಾಗಿದೆ. ಇದರ ಮುಂದಿನ ಅಂಗವೇ ವಾಜನ, 'ಅಂತರಿತ'ದ ನಂತರ ಬರುವ 'ಪ್ರತಿ'ಯನ್ನು ಅಜಿತಾಗಮವು 'ಪ್ರಸ್ತರ' ಎಂದಿದ್ದರೆ. ವಿಮಾನಾರ್ಚನ ಕಲ್ಪವು ಇದನ್ನು ಗುರುತಿಸಿಯೇ ಇಲ್ಲ.

ಕಾಮಿಕಾಗಮದಲ್ಲಿ ಉತ್ತರ, ವಾಜನ, ಮುಷ್ಟಿಬಂಧ ಮೃಣಾಲಿಕಾ, ದಂಡಿಕಾ, ವಲಯ, ಕ್ಷುದ್ರಗೋಪನಾ, ಆಚ್ಛಾದನ, ಆಲಿಂಗ, ಅಂತರಿತ, ಪ್ರತಿ– ಈ ಅಂಗಗಳು ಪ್ರಸ್ತರದಲ್ಲಿ ಕ್ರಮವಾಗಿ ಬರುವುದೆಂದು ಹೇಳಲಾಗಿದೆ. ಮಯಮತದಲ್ಲೂ ಇದೇ ರೀತಿ ಇದ್ದು, ಇದರಲ್ಲಿ ಮೃಣಾಲಿಕಾ ಬದಲು 'ಪ್ರಮಾಲಿಕಾ' ಎಂದು ಹೆಳಿದೇ. ಕಾಮಿಕಾಗಮದಲ್ಲಿ 'ದಂಡಿಕಾ'ದ ನಂತರ ವಲಯ ಮತ್ತು ಗೊಪಾನ ಎರಡನ್ನೂ ಹೇಳಿದ್ದರೆ, ಇಲ್ಲಿ ಈ ಯಾವುದಾದರೂ ಒಂದನ್ನು ಮಾಡಬೇಕೆಂದಿದೆ. ಮಯಮತದಲ್ಲಿ ಪ್ರಮಾಲಿಕಾದನಂತರ 'ಕುಂಭ–ಮುಂಡಿ' ಯನ್ನು ಹೆಸರಿಸಿದೆ. ಮಾನಸಾರದಲ್ಲಿ ಪ್ರಸ್ತರದ ವಿವಿಧ ಬಗೆಗಳನ್ನು ಹೇಳುವಾಗ, ಒಂದು ಬಗೆಯ ಪ್ರಸ್ತರದಲ್ಲಿ ಇದೇ ಅಂಗಗಳನ್ನು ಸೂಚಿಸಲಾಗಿದೆ. ಅದರಂತೆ, ಉತ್ತರ, ವಾಜನ, ಪದ್ಮ, ವಾಜನ, ಮುಷ್ಟಿಬಂಧ, ವಾಜನ, ಮೃಣಾಲಿಕಾ, ವಾಜನ, ಪಟ್ಟಿಕಾ, ವಾಜನ, ಕಂಪ, ಪದ್ಮ, ವಾಜನ, ಕಪೋತ, ಆಲಿಂಗ, ವಾಜನ, ಅಂತರಿತ, ಪ್ರತಿ, ವಾಜನಗಳು ಪ್ರಸ್ತರದ ಅಂಗಗಳಾಗಿವೆ. ಕುಲಿಕಾಂಘ್ರಿ ಮತ್ತು ನಾಟಕ ಎಂಬ ಅಂಗಗಳನ್ನೂ ಈ ಗ್ರಂಥದಲ್ಲಿ ಗುರುತಿಸಲಾಗಿದೆ. ಕೆಲವು ವಿವರಗಳನ್ನು ಗಮನಿಸಿದಾಗ ನಾಟಕ ಮತ್ತು ಕುಲಿಕಾಂಘ್ರಿಕ ಒಂದೇ ಎನಿಸುತ್ತದೆಯಾದರೂ, ಅದನ್ನು ಬೇರೆ ಬೇರೆ ಯಾಗಿಯೂ ಹೇಳಿರುವುದಿದೆ. ನಾಟಕದ ವಿವರವನ್ನು ಗಮನಿಸಿದಾಗ ಇದು ವಲಭೀ/ಮುಷ್ಟಿಬಂಧಕ್ಕೆ ಪರ್ಯಾಯ ದಂತೆ ತೋರುವುದಾದರೂ ನಾಟಕದ ಪರ್ಯಾಯ ಪದ ಗಳಲ್ಲಿ ಇದನ್ನು ಸೇರಿಸಿಲ್ಲ.

ಈ ಗ್ರಂಥಗಳಲ್ಲಿ ದೊರೆಯುವ ಪ್ರಸ್ತರದ ಎರಡನೇ ರೀತಿಯ ಅಂಗಗಳೆಂದರೆ–ಉತ್ತರ, ವಾಜನ, ವಲಭೀ (ವಸಂತಕ), ಊರ್ಧ್ವವಾಜನ, ಕಪೋತ, ಆಲಿಂಗ, ಅಂತರಿತ, ಪ್ರತಿ, ವಾಜನ ಎಂಬುವು. ಮಾನಸಾರದಲ್ಲಿ, ಪ್ರಸ್ತರದ ವಿವಿಧ ಬಗೆಗಳನ್ನು ಹೇಳುವಾಗ ಇದೇ ಅಂಗ ಗಳನ್ನು ಹೇಳಿದ್ದರೂ, ವಲಭೀ'ಯ ನಂತರ 'ಪದ್ಮ' ವನ್ನು[2] ಹೇಳಿದೆ. ಕಾಶ್ಯಪಶಿಲ್ಪದಲ್ಲಿ ಎರಡು ರೀತಿಯ ಪ್ರಸ್ತರವನ್ನು ಹೇಳಿದ್ದರೂ, ಅವುಗಳ ಅಂಗಗಳಲ್ಲಿ ಯಾವುದೇ ವ್ಯತ್ಯಾಸವು ಕಂಡುಬರುವುದಿಲ್ಲ ಸುಪ್ರಭೇದಾಗಮದಲ್ಲಿ ಉತ್ತರದ ಮೇಲೆ 'ವಾಜನ'ವು ಬರುವುದೆಂದೂ, ಅದರ ಮೇಲೆ ಪದ್ಮಪಟ್ಟಿಕೆ ಮಾಡ ಬೇಕೆಂದೂ ಹೇಳಿರುವುದಲ್ಲದೆ, ಅಂತ್ಯದಲ್ಲಿ 'ಗಜಶ್ರೇಣೀ, ಮೃಗಶ್ರೇಣೀ'ಯನ್ನು ಮಾಡಬೇಕೆಂದು ಸೂಚಿಸಿದೆ

---

2 ಮಾನಸಾರದಲ್ಲಿ 'ಉತ್ತರ'ದ ಪರ್ಯಾಯ ಪದಗಳಾಗಿ ಆಧಾರ, ಆಧೇಯ, ಶಯನ, ಉದ್ಧೃತ, ಪೂರ್ಥಕ (?), ಮಹಾತೌಲಿ, ಸ್ವಮಂಶಕ, ಪ್ರಚ್ಛಾದನವನ್ನೂ (೨೮-೩೯-ಸಾಲು), 'ವಾಜನ'ಕ್ಕೆ ಪರ್ಯಾಯವಾಗಿ ಕ್ಷೇಪಣ, ವೇತ್ರ, ಪಟ್ಟ, ಉತ್ತರ, ಪಟ್ಟಿಕಾ, ಕಂಪ, ತ್ರಿಕ, ಮಂಪ, ಅಂತರಿತಗಳನ್ನು (ಸಾಲು-೨೩-೨೪), ಮುಷ್ಟಿಬಂಧಕ್ಕೆ ಪರ್ಯಾಯವಾಗಿ ಸಂಗ್ರಹ, ಮದ್ದಲ, ಉದ್ವೃತ ಹಸ್ತಕ, ವಲಭೀ, ಧಾರಣವನ್ನೂ (೨೬), ಹೇಳಲಾಗಿವೆ. ಕಪೋತಕ್ಕೆ ಪರ್ಯಾಯವಾಗಿ ವಕ್ರಹಸ್ತ, ಲುಪಾ, ಗೋಪಾನ, ಮತ್ತು ಚಂದ್ರಗಳೂ (೨೫), ಅಂತರಿತಕ್ಕೆ ಪರ್ಯಾಯವಾಗಿ ಮೇಲೆ ಹೇಳಿದ ವಾಜನದ ಪರ್ಯಾಯ ಪದಗಳೊಂದಿಗೆ ವೃಕ್ಕ, ಮುಂಡಗಳೂ (೪೬-೪೭), 'ಪ್ರತಿ'ಗೆ ಪರ್ಯಾಯವಾಗಿ ಅನ್ವಂತ, ಅವಸಾನ, ವಿಧಾನಕ ಗಳನ್ನು ಹೇಳಲಾಗಿವೆ. (೪೬-೪೭, ೨೨). ಆದರೂ ಈ ಪರ್ಯಾಯ ಪದಗಳನ್ನು ಗುರುತಿಸುವಾಗ ಈ ಗ್ರಂಥವು ಅಷ್ಟು ಸರಿಯಾಗಿ ಹೇಳಿಲ್ಲವೆನ್ನಿಸುತ್ತದೆ.

ಉದ್ಧೃತ) ಇದರಲ್ಲಿ ಪ್ರಸ್ತರದ ಪ್ರಧಾನ ಭಾಗವಾದ ಕಪೋತವನ್ನೇ ಹೇಳಿಲ್ಲದಿರುವುದು ಗಮನಾರ್ಹವಾಗಿದೆ.

ಈಗ ಉಳಿದು ಬಂದಿರುವ ದೇವಾಲಯಗಳನ್ನು ಗಮನಿಸಿದಾಗ, ಈ ಎರಡನೇ ರೀತಿಯ ಅಂಗಗಳಿಂದ ಕೂಡಿದ ಪ್ರಸ್ತರವನ್ನೇ ನಾವು ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ಕಾಣುತ್ತೇವೆ. ಪ್ರಾಚೀನ ಕಾಲಕ್ಕೆ ಸೇರುವ ಮಹಾಕೂಟದ ಬಾಣಂತಿ ಗುಡಿ, ಹಿರೇಮಹಾಕೊಟೇಶ್ವರ ಇತ್ಯಾದಿ ದೇವಾಲಯಗಳಲ್ಲಿ ಕಪೋತ ಮಾತ್ರ ಎದ್ದು ಕಾಣುವಂತಿದ್ದು ಒಟ್ಟು ಪ್ರಸ್ತರದ ಕಾರ್ಯೋದ್ದೇಶವನ್ನು ಇದು ಪೂರೈಸುತ್ತಿದೆ ಎನ್ನಬಹುದು. ಆದರೂ ದೇವಾಲಯದಲ್ಲಿ ಪ್ರಸ್ತರದ ಅಂಗಗಳು ಬಹುಬೇಗ ರೂಪುಗೊಂಡವೆಂಬುದನ್ನು ಐಹೊಳೆಯ ಮೇಗುತಿ ದೇವಾಲಯ, ಬಾದಾಮಿಯ ಕೆಳಗಣ ಶಿವಾಲಯಗಳು ಸ್ಪಷ್ಟಪಡಿಸುತ್ತವೆ. ಐಹೊಳೆಯ ಕೊಂತಿಗುಡಿ ದೇವಾಲಯಗಳಲ್ಲಿ ಈ ಭಾಗಗಳು ಅಸ್ಪಷ್ಟವಾಗಿಯೇ ಇವೆ. ಆನಂತರದ ಎಲ್ಲ ದೇವಾಲಯಗಳಲ್ಲೂ ಈ ಅಂಗಗಳು ಕಾಣಬರುತ್ತವೆ.

ಈ ಅಂಗಗಳನ್ನು ಯಾವ ರೀತಿ ರಚಿಸಬೇಕೆಂಬುದರ ಬಗ್ಗೆ ಮಾನಸಾರದಲ್ಲಿ ಸೂಚನೆ ಇದೆ. 'ಉತ್ತರ'ವನ್ನು ಸುಂದರವಾಗಿ ಕಾಣುವಂತೆ ಹೊರ ಚಾಚಬೇಕೆಂದೂ, ವಾಜನ ಮತ್ತು ವಲಭೀಯು ಅದಕ್ಕೆ ಸಮನಾಗಿಯೂ ಇರಬೇಕೆಂದಿದೆ. ಇದರ ಮೇಲಿನ ವಾಜನವು ಅದರ ಕಾಲು ಭಾಗ ಇರಬೇಕು ; ಮತ್ತು ಕಪೋತವು ಉಳಿದ ಯಾವುದೇ ಭಾಗಕ್ಕಿಂತಲೂ ಹೊರಚಾಚಿರಬಹುದೆಂದೂ ಸೂಚಿಸಿದೆ. ಆಲಿಂಗ ಮತ್ತು ಅಂತರಿತಗಳು (ಕೆಳಗಿರುವ) ಸ್ತಂಭದಿಂದ ಸ್ವಲ್ಪ ಮಾತ್ರ ಹೊರಚಾಚಿರಬೇಕೆಂದೂ, 'ಪ್ರತಿ'ಯು ಇದರ ಅರ್ಧ ಅಥವಾ ಮುಕ್ಕಾಲು ಭಾಗ ಮಾತ್ರ ಹೊರ ಚಾಚಿದ್ದು, ಅದರ ಮೇಲಿನ ವಾಜನವು ಸ್ತಂಭಕ್ಕಿಂತಲೂ ಹೊರಚಾಚಿರಬೇಕೆಂದಿದೆ. ದೇವಾಲಯಗಳಲ್ಲಿ ಈ ರಚನೆಯನ್ನು ಗಮನಿಸಿದರೆ, ಉತ್ತರಕ್ಕಿಂತಲೂ ವಾಜನವು ಸ್ವಲ್ಪ ಹೊರಚಾಚಿರುವುದು ಕಂಡು ಬರುತ್ತದೆ. ಅಲ್ಲದೆ, ಉತ್ತರದಿಂದ ಕಪೋತದವರೆಗೆ ಹೆಚ್ಚು ಹೆಚ್ಚು ಹೊರಚಾಚುತ್ತಾ ಹೋಗಿ, ಆನಂತರ 'ಪ್ರತೀ'ವರೆಗೆ ಹೊರಚಾಚುವಿಕೆಯು ಕಡಿಮೆಯಾಗುತ್ತಾ ಹೋಗುವುದನ್ನು ಗುರುತಿಸಬಹುದಾಗಿದೆ. ಗೊಪಾನ (=ಕಪೋತ)ವನ್ನು ಉತ್ತರ ಅಥವಾ ವಾಜನದವರೆಗೆ ತೂಗಾಡುವಂತೆ ರಚಿಸಬೇಕೆಂದು ಮಯಮತದಲ್ಲಿ ಹೇಳಿದೆ. ಇದರಂತೆ ಗಮನಿಸಿದರೆ, ಗೊಪಾನವು ಬಾದಾಮಿ ಚಾಲುಕ್ಯ ಮತ್ತು ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟರ ಕಾಲದ ದೇವಾಲಯಗಳಲ್ಲಿ ವಾಜನದವರೆಗೆ ಚಾಚಿರುವುದನ್ನೂ, ಗಂಗ ಮತ್ತು ನೊಳಂಬರ ಕಾಲದ ದೇವಾಲಯಗಳಲ್ಲಿ ಇದು 'ವಲಭೀಯವರೆಗೆ ಮಾತ್ರ ಚಾಚಿರುವುದನ್ನು ಗುರುತಿಸಬಹುದಾಗಿದೆ. ಈ ಕಾರಣದಿಂದಲೇ ಗಂಗರ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಕೆಲವೆಡೆ ಕಪೋತವು ಗುಂಡಾಗಿರುವಂತೆ ಕಂಡುಬಂದರೆ, ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟರಲ್ಲಿ ಹೆಚ್ಚು ಉದ್ದವಾಗಿರುವುದು ಕಾಣಬರುತ್ತದೆ. ವಿಜಯನಗರ ಕಾಲದ ದೇವಾಲಯಗಳಲ್ಲಿ ಇದು ಇಂಗ್ಲೀಷ್ ವರ್ಣಮಾಲೆಯ ಎಸ್. ಅಕ್ಷರದಂತಿರುವುದೆಂಬುದು ಸಾಮಾನ್ಯವಾದ ಹೇಳಿಕೆಯಾದರೂ, ಮೂಲ ದೇವಾಲಯದ ಪ್ರಸ್ತರದಲ್ಲಿ ಈ ರೀತಿ ಹೆಚ್ಚಾಗಿ ಇರುವುದಿಲ್ಲ. ಬೆಳವಾಡಿಯ ವೀರನಾರಾಯಣದಲ್ಲ ಮುಂಭಾಗದ ಮಂಟಪದ ಕಪೋತವು ಇಂಗ್ಲೀಷ್ ವರ್ಣಮಾಲೆಯ ಎಸ್. ಅಕ್ಷರದಂತೆ ಇರುವುದೂ ಗಮನಾರ್ಹವಾಗಿದೆ.

ಪ್ರಸ್ತರದ ಅಂಗಗಳ ಅಲಂಕರಣದ ಬಗ್ಗೆ ಗ್ರಂಥಗಳಲ್ಲಿ ದೊರೆಯುವ ನಿಯಮ ರೀತಿಯ ವಿವರಗಳನ್ನೂ ಇಲ್ಲಿ ಗಮನಿಸುವುದು ಸೂಕ್ತವಾಗಿದೆ. ವಾಜನದ ಮೇಲಿನ ಭಾಗವನ್ನು ಎಲೆಗಳಿಂದಲಂಕರಿಸಬೇಕೆಂದೂ ವಾಜನದ ಮೇಲೆ ಭೂತ, ಹಂಸ ಇತ್ಯಾದಿಗಳನ್ನು ಬಿಡಿಸಬೇಕೆಂದೂ ಮಯಮತದಲ್ಲಿ ಮತ್ತು ಕಾಮಿಕಾಗಮದಲ್ಲಿ ಹೇಳಲಾಗಿದೆ. ಗ್ರಂಥಗಳಲ್ಲಿ ಹೇಳಿರುವ 'ಭೂತಮಾಲಾ' ಎಂಬುದೂ ಪರೋಕ್ಷವಾಗಿ ಇದನ್ನೇ ಸೂಚಿಸುತ್ತದೆ (ಅಜಿತಾ, ಕಾಶ್ಯಪ) ಪ್ರಸ್ತರದ 'ನಾಟಕಾ' ಭಾಗದಲ್ಲಿ ಯಕ್ಷ, ವಿದ್ಯಾಧರರನ್ನು ಬಿಡಿಸಬೇಕೆಂದು ಮಾನಸಾರದಲ್ಲಿದೆ.

ಕಪೋತಾಲಂಕರಣದ ಬಗ್ಗೆ ಅನೇಕ ವಿವರಗಳು ಈ ಗ್ರಂಥಗಳಲ್ಲಿವೆ. ಕಪೋತದ ಮೇಲೆ 'ನಾಸಿ'ಯನ್ನು ಬಿಡಿಸಬೇಕೆಂದು ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಹೇಳಿದ್ದು, ಅದನ್ನು

'ಕಪೋತನಾಸಿ' ಎಂದೂ ಅಜಿತಾಗಮ, ಮಯಮತ ಕಾಮಿಕಾಗಮ ಮತ್ತು ಮಾನಸಾರದಲ್ಲಿ ಕ್ಷುದ್ರನಾಸಿ ಎಂದೂ ಕರೆಯಲಾಗಿದೆ[3] ಈ 'ಕ್ಷುದ್ರನಾಸಿ'ಯು ಕಪೋತದ ಅಂಚಿನಿಂದ (ನೀವು) ಮೇಲ್ಭಾಗದಲ್ಲಿರ ಬೇಕೆಂದೂ, ಆದರೆ 'ಪಟ್ಟಿಕಾ'ವು ಆಲಿಂಗದವರೆಗಿರ ಬೇಕೆಂದೂ, ಆದರೆ ಪ್ರತಿವಾಜನದ ಮೇಲೆ ಬರಬಾರ ದೆಂದೂ ಮಯಮತವು ಹೇಳುತ್ತದೆ. ಈ ನಾಸಿಯು ಕೆಳಗಿರುವ ಸ್ತಂಭದ ನೇರದಲ್ಲಿರ ಬೇಕೆಂದೂ, ಕರ್ಣ ಪಾದದ(corner pillar)ನೇರದಲ್ಲಿನ ನಾಸಿಕವು ಸ್ತಂಭದ ಮುಂಭಾಗದ ಅರ್ಧದಷ್ಟಿರಬೇಕೆಂದೂ ಮಾನಸಾರವು ಹೇಳಿದೆ ; ಮತ್ತು ಮಯಮತದಂತಲ್ಲದೆ, ಇದರಲ್ಲಿ ನಾಸಿಯು ಗೋಪಾನದವರೆಗೆ ಇರಬೇಕೆಂದು ಹೇಳಿದೆ. ನಾಸಿಯನ್ನು ಪತ್ರ, ವಲ್ಲಿಗಳಿಂದಲಂಕರಿಸಬೇಕೆಂದೂ ಮಾನಸಾರದಲ್ಲಿದೆ. ಈ 'ನಾಸಿಕ'ದ ಒಳಭಾಗವನ್ನು 'ಕುಕ್ಷಿ' ಎಂದು ಮಯಮತವೂ, 'ಗಾಧ' ಎಂದು ವಿಮಾನಾರ್ಚನ ಕಲ್ಪವೂ ಗುರುತಿಸಿದೆ. ಕುಕ್ಷಿಯ ಸುತ್ತು ಭಾಗವನ್ನು 'ಪಟ್ಟಿಕಾ' ಎಂದೂ ಇದರ ತುದಿಯನ್ನು 'ಶಿಖಾ' ಎಂದೂ ಮಯಮತವು ಗುರುತಿಸಿದೆ. ಈ 'ಶಿಖಾ'ವು ಸಿಂಹದ ಕಿವಿಯಂತಿರಬೇಕೆಂದು ಮಯಮತದಲ್ಲಿದ್ದರೆ ಸಿಂಹದ ಮುಖದಂತಿರಬೇಕೆಂದು ವಿಮಾನಾರ್ಚನ ಕಲ್ಪದಲ್ಲಿದೆ (ಇದರಲ್ಲಿ 'ಶಿಖರ' ಎಂಬ ಪದವನ್ನು ಬಳಸಲಾಗಿದೆ). ಕುಕ್ಷಿ ಮತ್ತು ಶಿಖಾದ ಆಳತೆಯು ಶೋಭಾಯಮಾನವಾಗಿ ಕಾಣುವಂತಿರ ಬೇಕು ಎಂದು ಕಾಮಿಕಾಗಮ ಮತ್ತು ಮಯಮತಗಳು ಹೇಳಿವೆ.

ಕಪೋತದ ಮೇಲೆ ಬರುವ 'ಪ್ರತೀ'ಯನ್ನು ವ್ಯಾಲ, ಸಿಂಹ, ಆನೆಗಳಿಂದ ಅಲಂಕರಿಸಬಹುದೆಂದು ಮಯಮತದಲ್ಲಿದೆ. ಇದರಲ್ಲೇ ಮುಂದುವರೆದು ಸಮುಕರ, ಚಿತ್ರಖಂಡ ಮತ್ತು ನಾಗವಕ್ತ್ರಗಳೆಂಬ ಮೂರು ವಿಧಗಳನ್ನು ಹೇಳಲಾಗಿದೆ. (ಬಹುಶಃ ಇದು ಪ್ರತಿವಾಜನಕ್ಕೇ ಅನ್ವಯಿಸುತ್ತದೆ). ಇದನ್ನು ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ 'ವ್ಯಾಳಾವರಿ' ಎಂದು ಗುರುತಿಸುತ್ತಾರೆ. ಇದರಂತೆ, ಮೇಲ್ಭಾಗದಲ್ಲಿ ಹಾವಿನ ಹೆಡೆಯನ್ನು ಬಿಡಿಸಿರುವುದನ್ನು 'ನಾಗವಸ್ತ್ರ'ವೆಂದೂ, ನಾಲ್ಕೂ ಕಡೆಗಳಲ್ಲಿ (ಚತ್ರರಶ್ರ) ಮುಂಭಾಗದಲ್ಲಿ ಮಕರದಿಂದ ಕೂಡಿದ್ದರೆ 'ಚಿತ್ರಖಂಡ'ವೆಂದೂ ಹೇಳಬಹುದಾಗಿದೆ. ಅಲ್ಲದೆ, ಇಲ್ಲಿ ಆನೆ, ಕರ್ಕಟ ಇತ್ಯಾದಿಗಳನ್ನೂ ಬಿಡಿಸಬಹುದಾಗಿದ್ದು, ಅವು ಅದಕ್ಕೆ ತಕ್ಕಂತೆ ಹಸ್ತಿರೂಪ ಕರ್ಕಟಬಂಧ ಇತ್ಯಾದಿ ಹೆಸರುಗಳನ್ನು ಪಡೆಯುತ್ತವೆ. (ಸುಪ್ರಭೇಧಾಗಮದಲ್ಲಿ ಹೇಳಿರುವ 'ಗಜಶ್ರೇಣೀಂ' 'ಮೃಗಶ್ರೇಣೀಂ' ಇದೇ ಇರಬಹುದು) ಇದರಲ್ಲಿ, 'ಸಮುಕರ ಪ್ರತಿ'ಯ ಬಗ್ಗೆ ಹೇಳುವಾಗ, ಬ್ರಾಹ್ಮಣರು ಮತ್ತು ದೇವತೆಗಳಿಗೆ ಹೊಂದುವುದೆಂದು ಮಾತ್ರ ಹೇಳಿದ್ದು, ಹೆಚ್ಚಿನ ವಿವರ ನೀಡಿಲ್ಲ[4] (೩೨–೩೩). 'ಪ್ರತಿ'ಯನ್ನು ಸಿಂಹದಿಂದ ಅಲಂಕರಿಸಬೇಕೆಂಬ ಸೂಚನೆಯು ಕಾಶ್ಯಪದಲ್ಲಿದ್ದರೆ ಇದನ್ನು 'ದಳ'ದ ಆಕಾರದಲ್ಲಿ ಬಿಡಿಸಬೇಕೆಂದು ಮಾನಸಾರದಲ್ಲಿದೆ. ಇದೇ ಗ್ರಂಥದಲ್ಲಿ, ಪ್ರಸ್ತರದ ಎಲ್ಲ ಅಂಗಗಳನ್ನೂ ಮಕರ, ಭ್ರಮರಗಳಿಂದ ಅಲಂಕರಿಸಬೇಕೆಂಬ ನಿರ್ದೇಶನವಿದೆ.

ಈ ಹಿನ್ನೆಲೆಯಲ್ಲಿ ಕ್ರಮವಾಗಿ ಎಲ್ಲ ಅಂಗಗಳ ಅಲಂಕರಣವನ್ನು ಗಮನಿಸಿದರೆ, ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ 'ವಾಜನ'ದ ಮೇಲೆ, ಗ್ರಂಥಗಳಲ್ಲಿ ಹೇಳಿರುವಂತೆ, ಯಾವುದೇ ರೀತಿಯ ಅಲಂಕರಣ ಕಂಡು ಬರುವುದಿಲ್ಲ. ಎಲ್ಲೋರದ ಥೋಟಾ ಕೈಲಾಸ ಮತ್ತು ಕೈಲಾಸ ದೇವಾಲಯಗಳಲ್ಲಿ ಮಾತ್ರ ಈ ಭಾಗದಲ್ಲಿ ನೃತ್ಯಗಾರರನ್ನು ಬಿಡಿಸಲಾಗಿದೆ. ಗ್ರಂಥಗಳಲ್ಲಿ ಹೇಳಿಲ್ಲದಿದ್ದರೂ,

---

3 ಈ 'ನಾಸಿ'ಯನ್ನು 'ಕೂಡು' ಎಂದು ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ಕರೆದು, ಇದಕ್ಕೆ ಸಂಸ್ಕೃತದಲ್ಲಿ ಸಮಾನ ಪದವೆಂದರೆ 'ಚಂದ್ರ ಶಾಲಾ' ಎಂದು ಒಂದೆಡೆ ಗುರುತಿಸಲಾಗಿದೆ. (Ed) M. W. Meister, 'Ananda Coomara Swamy's essays in early Indian Architecture–ನೋಡಿ : ಚಂದ್ರ ಶಾಲಾ) ಆದರೆ 'ಚಂದ್ರ ಶಾಲಾ'ದ ಅರ್ಥ ಬೇರೆಯೇ ಇದ್ದು. 'ಕೂಡು' ಪದಕ್ಕೆ ಸಮಾನಾಂತರವಾಗಿ (?) 'ಕ್ಷುದ್ರನಾಗಿ' ಎಂಬ ಪದವನ್ನು ಗ್ರಂಥಗಳು ನೀಡಿವೆ.

4 'ಸಮುಕರ' ಪ್ರತಿಬಗ್ಗೆ ಮಯಮತದ ಅನುವಾದಕರು, 'ಮಕರದಿಂದ ಕೂಡಿದ್ದೆಂದು' ಹೇಳಿದ್ದಾರೆ. ಆದರೆ, ಈ ಶ್ಲೋಕದಲ್ಲಿ ಬರುವ 'ಮಕರ'ವು ಚಿತ್ರಖಂಡಕ್ಕೆ ಅನ್ವಯಿಸುತ್ತದೆಯೇ ಹೊರತು, 'ಸಮುಕರ'ಕ್ಕೆ ಅಲ್ಲವೆನಿಸುತ್ತದೆ.

ವಾಜನದ ಹಿಂದಿನ ಭಾಗವಾದ ‘ಉತ್ತರ’ದಲ್ಲಿ, **ಪದ್ಮಾಲಂಕಾರಣವನ್ನೂ** (ಪಟ್ಟದಕಲ್ಲಿನ ವಿರೂಪಾಕ್ಷ ದೇವಾಲಯದಲ್ಲಿ), ಮಲಾಲಂಕರಣವನ್ನೂ (ಐಹೊಳೆಯ ಪ್ರಪ್ಪಭದ್ರ ದೇವಾಲಯದಲ್ಲಿ), **ಕಾಣಬಹುದಾಗಿದೆ.**

ಗ್ರಂಥಗಳಲ್ಲಿ ಹೇಳಿರುವ ಹಂಸಮಾಲಾ ಮತ್ತು **ಭೂತಮಾಲಾಗಳನ್ನು** ಅನೇಕ ದೇವಾಲಯಗಳ ‘ವಲಭೀ’ಯಲ್ಲಿ ಬಿಡಿಸಲಾಗಿದೆ. ಬಾದಾಮಿ ಚಾಲುಕ್ಯ ಮತ್ತು ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟರ ಕಾಲದ ದೇವಾಲಯಗಳಲ್ಲಿ ಈ ಎರಡೂ ಕಂಡು ಬಂದರೆ, ಗಂಗರ ದೇವಾಲಯಗಳಲ್ಲಿ ‘ಹಂಸಮಾಲಕ್ಕೆ ಪ್ರಾಮುಖ್ಯತೆ ದೊರೆತಿರುವುದನ್ನು ಶ್ರವಣಬೆಳಗೊಳದ ಚಂದ್ರಗುಪ್ತ, ಚಾವುಂಡರಾಯ ಬಸದಿಗಳು ಮತ್ತು ಕಂಬದ ಹಳ್ಳಿಯ ಪಂಚಕೂಟ ಬಸದಿಗಳು ಸ್ಪಷ್ಟಪಡಿಸುತ್ತವೆ. ಇದೇ ಕಾಲದ ಬೇಗೂರಿನ ದೇವಾಲಯದಲ್ಲಿ ಮಾತ್ರ ಭೂತಮಾಲಾ’ವನ್ನು ಬಿಡಿಸಲಾಗಿದೆ. ನೊಳಂಬರ ದೇವಾಲಯಗಳಲ್ಲಿ ಹಂಸಮಾಲಾ ಕಂಡು ಬರುತ್ತದೆ. ಹುಂಚದ ಬೋಗಾರ ಬಸದಿಯಲ್ಲಿ ಹಂಸಮಾಲಾ ಮತ್ತು ಭೂತಮಾಲಾ ಎರಡನ್ನೂ ಬಿಡಿಸಿರುವುದು ವಿಶೇಷವಾಗಿದೆ.

ವಿಜಯನಗರ ಕಾಲದ ದೇವಾಲಯಗಳಲ್ಲಿ ಈ ಭಾಗದಲ್ಲಿ ಸಾಲಾಗಿ ಪದ್ಮಗಳನ್ನೂ ಬಿಡಿಸಿರುತ್ತಾರೆ. ಇದು ಸುಪ್ರಭೇದಾಗಮದ ‘ಪದ್ಮ ಪಟ್ಟಿಕೆ’ಯನ್ನು ನೆನಪಿಗೆ ತರುತ್ತದೆ.

ಬಹುಪಾಲು ದೇವಾಲಯಗಳ ಕಪೋತದಲ್ಲಿ ಕಂಡು ಬರುವ ಅಲಂಕರಣವೆಂದರೆ, ನಾಸಿಕಾಲಂಕರಣ, ಮಹಾಕೂಟದ ಮಹಾಕೂಟೇಶ್ವರ ಮತ್ತು ಮಲ್ಲಿಕಾರ್ಜುನ ದೇವಾಲಯಗಳು, ಎಲ್ಲೋರದ ಸರ್ವತೋಭದ್ರ ಮುಂತಾದ ದೇವಾಲಯಗಳನ್ನು ಬಿಟ್ಟರೆ, ಉಳಿದ ದೇವಾಲಯಗಳಲ್ಲಿ ಕಪೋತವು ಕ್ಷುದ್ರನಾಸಿಯಿಂದ ಕೂಡಿರುತ್ತದೆ. ಕಪೋತನಾಸಿಯು ಕಂಬದ ನೇರಕ್ಕೆ ಇರಬೇಕೆಂದು ಮಾನಸಾರವು ಸೂಚಿಸಿದರೂ, ಎಲ್ಲೆಡೆ ಆ ರೀತಿ ಕಂಡುಬರುವುದಿಲ್ಲ. ನಾಸಿಕಾದ ಆರಂಭವೂ ಮಯಮತದಲ್ಲಿ ಹೇಳಿರುವಂತಿರದೆ, ಗೋಪಾನದ ತುದಿಯಿಂದಲೇ ಆರಂಭವಾಗಿದ್ದರೂ, ಅಂತ್ಯವು (ಶಿಖಾ) ‘ಆಲಿಂಗ’ದ ವರೆಗೂ ಇರುವುದನ್ನು ಬಹುಪಾಲು ದೇವಾಲಯಗಳಲ್ಲಿ ಕಾಣುತ್ತೇವೆ. ಇದರ ‘ಶಿಖಾ’ ಭಾಗವು ಮೊದ ಮೊದಲು ಮೊಗ್ಗು ಅಥವಾ ಹೂವಿನ ಆಕಾರದಲ್ಲಿದ್ದು ಆದೇ ಚೂಪಾಗಿ ತಿರುಗಿದ್ದು, ಮುಂದೆ ಕೀರ್ತಿ ಮುಖಕ್ಕೆ ಅಥವಾ ಸಿಂಹಮುಖಕ್ಕೆ ಎಡೆಮಾಡಿಕೊಟ್ಟಿತೆನ್ನಬಹುದು. ಬಾಗಳಿಯ ಕಲ್ಲೇಶ್ವರ ಮತ್ತು ಎಲ್ಲೋರದ ಕೈಲಾಸ ದೇವಾಲಯಗಳಲ್ಲಿ ‘ಸಿಂಹಶಿಖಾ’ (ಕೀರ್ತಿಮುಖ)ವನ್ನು ಸ್ಪಷ್ಟವಾಗಿ ಕಾಣಬಹುದಾಗಿದೆ. ಗ್ರಂಥಗಳಲ್ಲಿ ಹೇಳಿಲ್ಲದಿದ್ದರೂ, ಇದರ ಕುಕ್ಷಿಯಲ್ಲಿ (ಗಾಥ) ಗಂಧರ್ವ, ಕಿನ್ನರ ಭೂತ, ವಿದ್ಯಾಧರರ ಮುಖವನ್ನು ಬಿಡಿಸಿರುವುದನ್ನು ಎಲ್ಲ ಕಾಲದ ದೇವಾಲಯಗಳಲ್ಲಿ ಕಾಣಬಹುದಾಗಿದೆ. ಹೀಗೆ ಬಿಡಿಸಿರುವುದು, ಮೇಲಿನ ಭಾಗಗಳಿಗೆ ಗಾಳಿ ಸಂಚರಿಸಲು ಅನುಕೂಲವಾಗುವಂತೆ ಅದು ‘ತೆರೆದ’ ಪ್ರದೇಶವಾಗಿತ್ತೆಂಬುದನ್ನು ತೋರಿಸುತ್ತದೆ ಎಂದು ವಿದ್ವಾಂಸರು ‘ಚಂದ್ರಶಾಲಾ’ದ ಹಿನ್ನೆಲೆಯಲ್ಲಿ ಗುರುತಿಸಿದ್ದಾರೆ.[5] ಗಾಥದ ಸುತ್ತಲಿನ ಪಟ್ಟಿಕೆಯನ್ನು ಮಾನಸಾರದಲ್ಲಿ ಹೇಳಿರುವಂತೆ, ಬಳ್ಳಿಗಳಿಂದ ಅಲಂಕರಿಸಿರುವುದನ್ನು ಶ್ರವಣಬೆಳಗೊಳದ ಚಾವುಂಡರಾಯ ಬಸದಿ ಮಣ್ಣೆಯ ಅಕ್ಕ ತಂಗಿ ದೇವಾಲಯ ಮುಂತಾದೆಡೆಗಳಲ್ಲಿ ಗುರುತಿಸಬಹುದಾಗಿದೆ. ಗ್ರಂಥಗಳಲ್ಲಿ ಹೇಳಿಲ್ಲದಿದ್ದರೂ ಕಪೋತದ ಮೇಲೆ ಜೊತೆ ಜೊತೆಯಾಗಿ ‘ನಾಸಿಯನ್ನು ಬಿಡಿಸಿರುವುದು ಕಂಡು ಬರುತ್ತಿದ್ದು ನೇತ್ರನಾಸಿ’ ಎಂದು ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ಗುರುತಿಸುತ್ತಾರೆ. ಈ ನೇತ್ರನಾಸಿಯು ಬಹುಶಃ ಗಂಗರ ಕಾಲದಲ್ಲೇ ಹೆಚ್ಚಾಗಿರುವಂತಿದೆ. ಅಂತೆಯೇ ಗ್ರಂಥಗಳಲ್ಲಿಲ್ಲದಿದ್ದರೂ, ಕಪೋತದ ಅಂಚಿನಲ್ಲಿ ಬರುವ ‘ಚಂದ್ರಮಂಡಲ’ವನ್ನು ಶ್ರವಣಬೆಳಗೊಳದ ಚಾವುಂಡರಾಯ ಬಸದಿಯಲ್ಲೂ ತುದಿಯಲ್ಲಿ ಬರುವ ‘ಕೋಣಪಟ್ಟ’ವನ್ನು ಎಲ್ಲೋರದ ಕೈಲಾಸ ದೇವಾಲಯ, ಶ್ರವಣಬೆಳಗೊಳದ ಚಾವುಂಡರಾಯ ಬಸದಿ, ಮಣ್ಣೆಯ ಅಕ್ಕ ತಂಗಿ ದೇವಾಲಯ

5 (Ed) M. W. Meister-ಪ್ರಾಪೋಸ್ತ

ಮುಂತಾದೆಡೆಗಳಲ್ಲೂ 'ವಲ್ಲೀಮಂಡಲಾ'ಲಂಕರಣವನ್ನು ಎಲ್ಲೋರದ ಸರ್ವತೋಭದ್ರ ದೇವಾಲಯ, ಐಹೊಳೆಯ ಮೇಗುತಿ ದೇವಾಲಯ, ಪಟ್ಟದಕಲ್ಲಿನ ಸಂಗಮೇಶ್ವರ ಮತ್ತು ವಿರೂಪಾಕ್ಷ ದೇವಾಲಯಗಳಲ್ಲೂ ಕಾಣಬಹುದಾಗಿದೆ. ವಿಜಯನಗರ ಕಾಲದ ದೇವಾಲಯಗಳಲ್ಲಿ ಕಪೋತದ ಮೇಲೆ ಪದ್ಮಾಲಂಕರಣವು ಹೆಚ್ಚಾಗಿ ಕಂಡು ಬರುತ್ತದೆ.

ಕಪೋತದ ಮೇಲಿನ ಭಾಗಗಳಾದ ಆಲಿಂಗ, ಅಂತರಿತ, ಪ್ರತಿ, ವಾಜನಗಳು ವ್ಯಾಳ, ಮಕರ, ಆನೆ, ಪ್ರತಿಮುಖ–ಇತ್ಯಾದಿಗಳ ಸಾಲಿನಿಂದ ಬಹುಪಾಲು ಪೂರ್ಣ ತುಂಬಿ ಹೋಗಿದ್ದು, ಗ್ರಂಥಗಳ ಆದೇಶವನ್ನು ಇಲ್ಲಿ ಗಮನಿಸಬಹುದಾಗಿದೆ. ಬಾದಾಮಿಯ ಮಾಲೆಗಿತ್ತಿ ಶಿವಾಲಯದಲ್ಲಿ ಇದು ವಾಜನದವರೆಗೂ ಆವರಿಸಿದ್ದರೆ, ಪಟ್ಟದಕಲ್ಲಿನ ಸಂಗಮೇಶ್ವರ ದೇವಾಲಯದಲ್ಲಿ 'ಪ್ರತೀ'ವರೆಗೆ ಮಾತ್ರ ಕಂಡು ಬರುತ್ತದೆ. ವಿಜಯನಗರ ಕಾಲದ ದೇವಾಲಯಗಳಲ್ಲಿ ಈ ಸಾಲು ಅಷ್ಟಾಗಿ ಕಂಡು ಬರುವುದಿಲ್ಲ.

ಪ್ರಸ್ತರದ ಅಂಗಗಳ ವಿವಿಧ ರೀತಿಯ ಸಂಯೋಜನೆಯಿಂದ ವಿವಿಧ ಪ್ರಭೇದಗಳನ್ನು ಮಾಡಬಹುದೆಂಬ ಸೂಚನೆಯು ಮಾನಸಾರದಲ್ಲಿದ್ದರೂ, ಅದಕ್ಕೆ ಯಾವುದೇ ರೀತಿಯ ಬೇರೆ ಬೇರೆ ಹೆಸರುಗಳನ್ನು ನೀಡಿಲ್ಲ ಹಿಂದೆಯೇ ಹೇಳಿದಂತೆ, ಅಜಿತಾಗಮ ಮತ್ತು ವಿಮಾನಾರ್ಚನ ಕಲ್ಪದಲ್ಲೂ ಎರಡು ಅಂಗಜೋಡಣೆಯನ್ನು ಹೇಳಿದ್ದರೂ, ಅದನ್ನು ವಿಶೇಷವಾಗಿ ಯಾವುದೇ ಪ್ರಭೇದದ ಹೆಸರಲ್ಲಿ ಗುರುತಿಸಿಲ್ಲ. ಕಾಮಿಕಾಗಮವು ಪ್ರಸ್ತರದಲ್ಲಿ ಖಂಡೋತ್ತರ, ಪತ್ರಬಂಧ, ರೂಪೋತ್ತರ ಎಂಬ ೩ ವಿಧಗಳನ್ನು ಆಲಂಕರಣದ ಆಧಾರದಿಂದ ಹೇಳಿರುವುದಲ್ಲದೆ ಸರ್ವತೋಭದ್ರ, ಸ್ವಸ್ತಿಕ, ವರ್ಧಮಾನ, ನಂದ್ಯಾವರ್ತ ಎಂಬ ಮತ್ತೊಂದು ರೀತಿಯ ವಿಂಗಡಣೆಯನ್ನೂ ಹೇಳಿದೆ (೭–೮) ಮಯಮತದಲ್ಲೂ ಇದೇ ವಿಂಗಡಣೆಯಿದ್ದರೂ, ಖಂಡೋತ್ತರ ಇತ್ಯಾದಿಗಳನ್ನು ಅದರಲ್ಲಿ ಉತ್ತರಕ್ಕೆ ಮಾತ್ರ ಅನ್ವಯಿಸಿದ್ದು, ಅದರ ಆಳತೆಯ ಆಧಾರದಿಂದ ಈ ೩ ಭೇದಗಳನ್ನು ಗುರುತಿಸಲಾಗಿದೆ[6] (೨–೩). ಆದರೆ ಈ ಯಾವುದೇ ರೀತಿಯ ರಚನಾ ಭೇದಗಳನ್ನು ದೇವಾಲಯದಲ್ಲಿ ಗುರುತಿಸಲು ಸಾಧ್ಯವಾಗಿಲ್ಲ.

ಈ ಎಲ್ಲವನ್ನೂ ಒಟ್ಟಾರೆಯಾಗಿ ಗಮನಿಸಿದರೆ, ಪ್ರಸ್ತರದ ಅಥವಾ ಕಪೋತದ ಅವಶ್ಯಕತೆಯನ್ನು ಶಾಸ್ತ್ರಕಾರರು ಹಾಗೂ ಶಿಲ್ಪಿಗಳು ಹಿಂದಿನ ಕಾಲದಿಂದಲೇ ಮನಗಂಡಿದ್ದರೆನ್ನಬಹುದು. ಅಂಗರಚನೆಯ ದೃಷ್ಟಿಯಿಂದ ಗ್ರಂಥಗಳು ಮತ್ತು ರಚನೆಗಳು ತಾಳೆಯಾಗುತ್ತವೆಯಾದರೂ, ಹಾಗೆ ರಚಿಸುವಾಗ, ಹೆಚ್ಚು ಪ್ರಾಯೋಗಿಕವಾಗಿ, ಸಹಜವಾಗಿ, ಸುಲಭವಾಗಿ ಇರುವ ಮತ್ತು ಅವಶ್ಯಕತೆ ಮತ್ತು ಶೋಭೆಗೆ ತಕ್ಕದಾದ ರೀತಿಯದನ್ನು ಗಮನಿಸಿ ಆರಿಸಿಕೊಂಡಿರುವುದನ್ನು ಗಮನಿಸಬಹುದಾಗಿದೆ. ಆಲಂಕರಣದ ವಿಷಯದಲ್ಲಿ ಗ್ರಂಥಗಳನ್ನು ಅನುಸರಿಸಿರುವುದು ಕಂಡುಬರುವುದಾದರೂ, ಆ ಆಲಂಕರಣವು ಕಾಲಾನುಕ್ರಮ ಬೆಳವಣಿಗೆ ಎಂಬುದನ್ನು ದೇವಾಲಯಗಳು ಸ್ಪಷ್ಟಪಡಿಸಿವೆ. ಆದ್ದರಿಂದಲೇ ಗ್ರಂಥಗಳಲ್ಲಿಲ್ಲದಿದ್ದರೂ, ಶಿಲ್ಪಿಗಳ ಕಲ್ಪನೆಯಿಂದಲೇ ಅನೇಕ ಆಲಂಕರಣಗಳು ಮೂಡಿಬಂದಿವೆ ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟ–ಗಂಗ– ನೊಳಂಬರ ಕಾಲಕ್ಕೆ ತನ್ನ ಪೂರ್ಣರೂಪವನ್ನು ಸ್ಪಷ್ಟವಾಗಿ ಎತ್ತಿ ಹಿಡಿದಿದ್ದು, ಈ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಕಪೋತವು ಅನೇಕ ರೀತಿಯ ಆಲಂಕರಣಗಳಿಗೆ ಸ್ಥಾನವಾಗುತ್ತದೆ. ಆಲಂಕರಣದ ದೃಷ್ಟಿಯಿಂದ ಕಾಲದಿಂದ ಕಾಲಕ್ಕೆ ಅಲ್ಪಸ್ವಲ್ಪ ವ್ಯತ್ಯಾಸವಿರುವುದನ್ನು ಗುರುತಿಸಬಹುದಾಗಿದೆ.

---

6 A Rea ಅವರು ತಮ್ಮ 'Indian Architeature' ನಲ್ಲಿ (ಪು. ೨೭೪) 'ಕಪೋತಂ ಚೈವ ಮಂಚಂ ಪ್ರಚ್ಛಾದನಂ 'ತಥಾ' ಎಂಬಲ್ಲಿ 'ತ್ರಿಧಾ' ಎಂದು ಗಮನಿಸಿ, ಪ್ರಸ್ತರದ ಈ ಪರ್ಯಾಯ ಪದಗಳನ್ನು ಅದರ ವಿಧಗಳೆಂದು ಹೇಳಿದ್ದಾರೆ. ಪ್ರಸ್ತರದ ಬೇರೆ ಬೇರೆ ವಿಧಗಳ ಬಗ್ಗೆ ಹೇಳುವಾಗ ಮುಖಪ್ರಸ್ತರ, ಮಂಚಪ್ರಸ್ತರ, ಕಪೋತಪ್ರಸ್ತರ, ಐರಾವತ ಪ್ರಸ್ತರ, ಪುಂಡರೀಕ ಪ್ರಸ್ತರ–ಗಳನ್ನು ಗುರುತಿಸಿ, ವಿವರಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಆದರೆ ಈ ಬಗ್ಗೆ ನನಗೆ ಮೇಲೆ ಗಮನಿಸಿದ ಗ್ರಂಥಗಳಲ್ಲಿ ಯಾವುದೇ ವಿವರ ದೊರೆಯಲಿಲ್ಲ.

ಶಾಸ್ತ್ರಗ್ರಂಥಗಳ ಬಗ್ಗೆ ಹೇಳುವುದಾದಲ್ಲಿ, ಅಜಿತಾಗಮ ಮತ್ತು ವಿಮಾನಾರ್ಚನಕಲ್ಪದ ವಿವರಗಳು ಹೆಚ್ಚು ಹತ್ತಿರವಾಗಿರುವಂತಿದ್ದರೆ, ಮಯಮತ ಮತ್ತು ಕಾಮಿಕಾಗಮವು ಒಂದನ್ನೊಂದು ಹೆಚ್ಚು ಹೋಲುತ್ತಿವೆ. ಆದರೆ ಕಾಮಿಕಾಗಮದ ವಿವರಗಳು ಮಯಮತದಷ್ಟು ಸ್ಪಷ್ಟವಿಲ್ಲ. ಕಾಶ್ಯಪಶಿಲ್ಪ ಮತ್ತು ಸುಪ್ರಭೇದಾಗಮದಲ್ಲಿ ಸರಳ ರೀತಿಯ ಪ್ರಸ್ತರ ರಚನೆಯನ್ನು ಗುರುತಿಸ ಬಹುದಾಗಿದೆ. ಅಂಗ ರಚನೆಯ ದೃಷ್ಟಿಯಿಂದ ಅಜಿತಾಗಮ, ವಿಮಾನಾರ್ಚನಕಲ್ಪ ಮತ್ತು ಕಾಶ್ಯಪ ಶಿಲ್ಪವೂ, ಅಲಂಕರಣದ ದೃಷ್ಟಿಯಿಂದ ಮಾನಸಾರ ಮತ್ತು ಮಯಮತವೂ ಅನುಸರಣೀಯವಾಗಿರುವಂತೆ ತೋರುತ್ತದೆ.